

KRIZELDA A BRIZELDA. DVĚ TVÁŘE ŽENY V ČESKÉ ZÁBAVNÉ LITERATUŘE

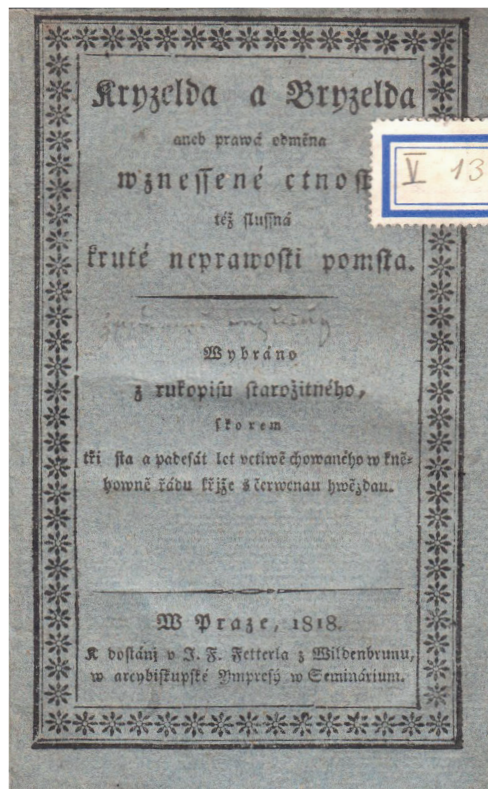
Andrea Procházková

V pražské tiskárně rodiny Vetterlů z Wildenbrunnu byla v roce 1818 vytištěna dvojice příběhů s názvem *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna vznešené ctnosti též slušná kruté nepravosti pomsta*.¹ Jedná se o jediné tištěné vydání těchto dvou povídek, které byly společně zapsány již ve druhé polovině 15. století v rukopise uloženém v knihovně řádu Křižovníků s červenou hvězdou.² Jeden z exemplářů tohoto tisku se nachází ve sbírce Muzea v Ivančicích a klade nám řadu otázek, které souvisí s jeho významem v kontextu příběhů s ženskou postavou v české literatuře, s dobovou tiskařskou praxí či čtenářskou kulturou.³ Ivančický výtisk nejeví známky čtenářského opotřebení, je tvořen 48 stranami osmerkového formátu bez ilustračních dřevorytů a na první pohled by se tedy mohlo zdát, že se jedná o jednu z mnoha knížek lidového čtení, které si po staletí udržely oblibu u čtenářů zábavných příběhů. V tomto případě je však situace složitější a uvedené zde platí jen

-
- 1 Pražská knihtiskárna s výrazným podílem české tiskařské i nakladatelské produkce. Zakladatel knihtiskařské větve patricijské rodiny Vetterlů z Wildenbrunnu (psali se Fetterl, Fetterle, Vetterl, Vetterle, dále Vetterl), význačný písecký knihtiskař Josef Vetterl z Wildenbrunnu (1779–1863), koupil v roce 1815 v Praze staroměstskou tiskárnu dědiců Hrabovských v domě U Tří stříbrných růží a pronajal si Arcibiskupskou knihtiskárnu v Klementinu. Obě tiskárny řídil jeho bratr, bývalý důstojník František Vetterl z Wildenbrunnu (zemřel 1819), který podnik roku 1817 převzal a soustředil do Arcibiskupské knihtiskárny. Iniciály křestních jmen J. F. v impresu některých knih mohly označovat oba bratry. Od roku 1826 vedl tiskárnu spisovatel V. Špínka, který se z ní pokusil vytvořit vydavatelské středisko české literatury. Mimo jiné zde své spisy tiskl Josef Jungmann, jehož mladší bratr Jan Jungmann byl knězem řádu Křižovníků s červenou hvězdou. FORST, Vladimír, OPELÍK, Jiří a MERHAUT, Luboš, ed. *Lexikon české literatury: osobností, díla, instituce*. Sv. 4/II. Praha: Academia, 2008, s. 1319–1321; *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Díl 13. [Praha]: Argo/Paseka, 1998, s. 678; VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, Praha: Libri, 2006, s. 890–891.
 - 2 Rukopis Křižovníci sign. XXII A 4 deponovaný v NK ČR ve vlastnictví Křižovníků s červenou hvězdou.
 - 3 Sběrka Muzea v Ivančicích, podsbírka Historická knihovna, inv. č. V/13; další tisky jsou uloženy např. v Národní knihovně ČR, sign. 54 E 000 193, sign. 65 E 008804; Strahovské knihovně, sign. EA IV 49; Knihovně Národního muzea 83 J 00171, 67 G 00173, 66 e 00213/přív.), také v Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 78.Cc.160 (viz *Österreichische Nationalbibliothek Wien* [online]. [cit. 1. 6. 2022]. Dostupné z http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ183408307).

z poloviny. Na následujících řádcích se pokusíme představit obě literární hrdinky – Krizeldu a Brizeldu – v souvislostech české zábavné literatury a přiblížit okolnosti jejich společného návratu do české literatury v roce 1818.⁴

Zábavná literární tvorba navazovala v 15. století na starší tradici – byly popisovány skladby se světským jádrem jako např. *Kronika Trojanská*, *Gesta Romanorum*, vyprávění o Alexandru Velikém, Štilfridovi a Bruncvíkovi či o Apolloniovi. Současně česká literatura přejímala nové podněty z jiných literatur – nejdříve italskou renesanční novelu z překladu Boccacciova *Dekameronu* (Griselda), dále dobrodružné rytířské romány, převzaté z románského prostředí prostřednictvím němčiny (Meluzína, Oktavián, Magelona) a později i látky z německého prostředí měšťanského (Faust, Fortunatus, Enšpígl). Některé z těchto příběhů původně vznikly jako četba určená úzkému kruhu šlechtického publika, v 15. století knihtisk významně přispěl k rozšíření jejich překladů a adaptací. Zejména v 17. a 18. století se jako knížky lidového čtení masově šířily tiskem po velmi dlouhou dobu a bez výraznějších změn obsahových a typografických. Známé příběhy zajišťovaly tiskařům stálý odbyt – patřily mezi běžné jarmareční zboží, tiskly se ve velkém množství a za co nejnižší náklady, což se odrazilo např. na postupném odstranění dřevorytů a ornamentů z textu. V pobělohorském období byly tištěny hlavně

Obálka vydání z roku 1818. (Muzeum v Ivančicích)

Valter žádá Krizeldu o ruku. Renesanční dřevorez, vydáno ve Skalici roku 1852. (Moravská zemská knihovna)

v mimopražských tiskárnách; na Moravě v Jihlavě, Olomouci, Brně, moravské čtenáře hojně zásobovala také tiskárna Škarniců ve Skalici.

Příběhy knížek lidového čtení se oproti svým předlohám vyznačovaly zvýrazněním dobrodružného děje, odstraněním úvahových pasáží a omezením kulturního a historického rámce vyprávění na nejmenší možnou míru nutnou pro jejich pochopení. Důležitou roli hrálo atraktivní šlechtické prostředí a cizokrajné země, které kontrastovaly s každodenní zkušeností čtenáře. Hrdinové těchto příběhů mají jasně dané vlastnosti, které se v průběhu vyprávění nemění, záporné a kladné postavy jsou tedy charakterizovány hned na začátku, a tím jsou určeny i čtenářské sympatie. Základním hybným motivem děje bývá pohádkový prvek: např. číslo tři symbolizující uzavřenost nějakého celku – splnění zkoušky, návrat z cesty, dále setkání s nadpřirozenou bytostí či prostředí lesa, vnímané ve středověku jako tajemné a nebezpečné místo. Příběhy se odehrávají ve světě, který je na jedné straně tvořen reálnými místopisnými a historickými souvislostmi, v překladech postupně zkomolenými do nesrozumitelnosti, a na druhé straně představami o okolnostech a způsobu života lidí z určitých vrstev v dávných dobách. V 19. století byla řada z nich v různých variantách zapsána sběrateli a otištěna v souborech lidových pohádek, udržovaly tedy kontinuitu česky psané literatury od středověku až do počátků národního obrození.

4 Jména obou hrdinek se v tiscích objevují v různých podobách: Griselda/Krizelda/Kryzelda a Brizelda/Bryzelda. V tomto textu budeme užívat tvar Griselda v kontextu Boccacciova *Dekameronu*, v pasážích pojednávajících o tisku z roku 1818 užíváme tvar Krizelda/Brizelda s odkazem na cizí původ jmen. V citacích zachováváme podobu jmen užitou v tomto konkrétním tisku, tedy Kryzelda/Bryzelda.

AD FONTES

Griselda, postava z poslední novely *Dekameronu* Giovannioho Boccaccia, měla zřejmě svůj předobraz ve starší ústní tradici, do světové literatury ji uvedl Petrarkův latinský překlad z konce 14. století.⁵ Jeho prostřednictvím vstoupil v 15. století příběh o Griseldě také do české literatury, jako první z boccacciovských novel v českém prostředí.⁶ Česky se dochoval ve třech rukopisech: nejstarší z let 1459–1469 (M) je uložen v Knihovně Národního muzea, další dva rukopisy z roku 1472 (A) a z roku 1520 (B) byly uloženy v knihovně řádu Křižovníků s červenou hvězdou. Obě nejstarší redakce rukopisu (M, A) jsou velmi blízké Petrarkovu zpracování Boccacciovy novely, pocházejí zřejmě ze stejné předlohy, nejmladší redakce rukopisu (B) se liší.⁷ Podle názoru Jiřího Polívky nejstarší český překlad Griseldy chybí a předpokládá, že musel vzniknout už v první polovině 15. století.⁸

Povídka o pokorné a oddané Griseldě, která dodrží manželský slib a podstoupí všechny zkoušky, vycházela tiskem už od 16. století. Od poloviny 18. století až do konce 19. století byla vydávána jako knížka lidového čtení, buďto samostatně, nebo nejčastěji společně s kronikou o paní Lukrecii, avšak pouze v jediném vydání společně s příběhem o Brizeldě.⁹ Později se příběh folklorizoval a zakotvil opět v lidové tradici.

Postava nevěrné ženy, protiklad Griseldy, se poprvé objevuje v latinském rukopise, který zřejmě vznikl na Moravě v letech 1459/1460 pod názvem *Historie infidelis mulieris...* Byl uchováván v kartuziánském klášteře Svaté trojice v Brně-Králově Poli, odkud byl roku 1786 odvezen do Vídně.¹⁰ V tomto kodexu je za opisem Petrarkova latinského překladu příběhu o Griseldě zapsána *Historie infidelis mulieris...* Obsahově se s touto latinskou verzí příběhu o nevěrné ženě shoduje česká verze

dochovaná v křižovnickém rukopise z roku 1472, v němž oba příběhy tvoří diptych.¹¹ Jsou řazeny za sebou a propojeny incipitem: „Tuto se počíná řeč velmi pěkná a užitečná o Grizeldis, panně velmi pokorné a chudé, a kterak ji pojal jeden markrabie bohatý jménem Valterus a kterak jesti od něho mnohé zámutki trpěla a všecko pokorně snášela a potom ji milý Pán Bóhdivný svú milostí obveselil.“¹² Další povídka navazuje slovy: „Již se pak počíná o druhé ženě nešlechtné jménem Brizelidis, kterak mnoho zlého činila jest muži svému a kterak jie pán Bóh pomstil...“¹³ Žádná jiná redakce příběhu o Brizeldě není doložena.

Mezi latinskou a českou verzí příběhu o Brizeldě existuje několik rozdílů, např. v latinské verzi nemá hlavní ženská hrdinka jméno, z hlediska kompoziční výstavby se text nečlení na kapitoly, je zakončen zbožným doslovem, chybí desátá kapitola. Česká verze se člení na čtrnáct kapitol, do čtvrté kapitoly se přidržuje latinského originálu, poté je již mnohem stručnější, zbožný doslov je vynechán.¹⁴

Zatímco postava Griseldy v české literatuře v průběhu staletí zdomácněla, příběh o Brizeldě zůstal ukryt v rukopisném kodexu až do roku 1818, kdy ale vyšel

Kronika o Brizeldě a Rudolffu manželu jejím: aneb Slušná kruté nepravosti pomsta, titulní strana vydání z roku 1818 v Písku. (Knihovna Národního muzea)

5 POLÍVKA, Jiří. *Dvě povídky v české literatuře XV. století*. Praha, 1889, s. 11n.

6 V roce 1490 přeložil 11 novel Hynek z Poděbrad, na počátku 16. století následovaly překlady Mikuláše Konáče z Hodiškova.

7 POLÍVKA, pozn. 5, s. 17.

8 Ibid.

9 Přehled doložených tisků z tiskáren v Jindřichově Hradci, Olomouci, Praze, Kutné Hoře, Pardubicích, Litomyšli, Skalici viz Knihopis: č. K01193, č. K01194, č. K01194a, č. K18583, č. K01192b, č. K01192c, č. K04473, č. K04459, č. K01192a, č. K18584, č. K01192, č. K18585, č. K18586; *Knihopis – Dodatky II*, s. 112; MIŠIANIK, Ján. *Bibliografia slovenského písomníctva do konca 19. stor.* Bratislava: 1946, s. 131.; RIZNER, Ľudovít Vladimír. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konce r. 1900*. Díl 2. Martin: Matica slovenská, 1968–1972, s. 475.

10 Rukopis kodexu je uchováván v Österreichische Nationalbibliothek Wien, HAN, Theologische Sammelhandschrift – Verschiedene, sign. Cod. 4739, fol. 190v–203r. Digitální kopie je dostupná on-line: Österreichische Nationalbibliothek Wien [on-line]. [cit. 28. 3. 2022]. Dostupné z: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3120768&order=1&view=SINGLE.

11 J. Polívka se domnívá, že český překlad křižovnického rukopisu není pořízen přímo z latinské verze, ale jedná se o opis překladu buď ztraceného, nebo dosud neznámého. POLÍVKA, pozn. 5, s. 28.

12 PRAŽÁK, Jiří. *Katalog rukopisů křižovnické knihovny nyní deponovaných ve Státní knihovně ČSR*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1980, s. 109.

13 Ibid., s. 110.

14 Podrobněji viz POLÍVKA, pozn. 5, s. 27.

hned dvakrát, a to u tiskařů Vetterlových. Vedle pražského vydání *Kryzeldy a Bryzeldy* byla povídka ve stejném roce vydána také samostatně pod titulem *Kronika o Brizeldě a Rudolfovi manželu jejím: aneb Slušná kruté nepravosti pomsta* u Josefa Jana Vetterla v Písku.¹⁵ Nevěrná Brizelda si tedy stejnou čtenářskou oblibu jako Griselda zřejmě nezískala, resp. nemohla získat, představuje však z hlediska literárně-historického konkrétní příklad, jak dobová česká literatura reagovala na nové podněty, které jí přinášely překlady z jiného kulturního prostředí. Nabízí se tedy otázky, v jakém vzájemném vztahu oba příběhy jsou, jak jsou ztvárněny protikladné typy ženských hrdinek a jaké skutečnosti mohly mít vliv na jejich čtenářský ohlas. Vycházet a citovat budeme nadále z ivančického exempláře pražského tisku z roku 1818, který je novočeskou úpravou rukopisu z roku 1472.¹⁶

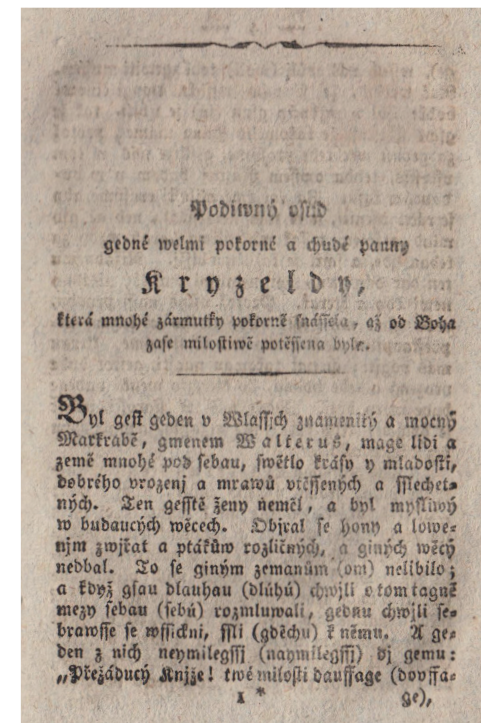
PODIVNÝ OSUD JEDNÉ VELMI POKORNÉ A CHUDÉ PANNY KRYZELDY, KTERÁ MNOHÉ ZÁRMUTKY POKORNĚ SNÁŠELA, AŽ OD BOHA ZASE MILOSTIVĚ POTĚŠENA BYLA

Chudou, ale krásnou a ctnostnou Krizeldu si za manželku vybere markrabě Valter a během manželství ji vystaví třem zkouškám. Po narození dcery má potvrdit oddanost svému muži tím, že se dítěte vzdá a svému manželovi neodporuje, ani když se domnívá, že má být dítě zabito. Tato situace se opakuje po narození syna. Do třetice ji Valter vyžene a oznámí zasnubení s novou ženou. Krizelda všechny zkoušky podstoupí s oddaností, kterou svému manželovi slíbila před vstupem do manželství, a vrátí se zpět ke svému otci. Po čase je přizvána k přípravám svatby, a když i v této situaci zachová svému manželovi poslušnost, Valter jí představí domnělou nevěstu – jejich dceru, a syna, kteří byli po celou dobu v péči své tety. Krizelda je tak odměněna za svou pokoru a sílu, s níž snášela všechny manželovy zkoušky.

Příběh není blíže časově ukotven, začíná vypravěčskou formulací „Byl jest jeden v Vlaších znamenitý a mocný markrabě jménem Valterus...“,¹⁷ nabízí však čtenáři hned v úvodu informaci, že se jedná o příběh ze vzdálené země, odehrávající se

v atraktivním prostředí šlechty. V příběhu o Krizeldě se neobjevují fantastické a nadpřirozené prvky jako ve starší výpravné próze, což ji posunuje na pomezí mezi středověkým a renesančním pojetím zábavné prózy,¹⁸ ve vyprávění však nacházíme motivy, které jsou typické pro středověkou dobrodružnou epiku, později knížky lidového čtení a pohádky.

Téma nerovného sňatku mezi bohatým markrabětem Valtrem a chudou Krizeldou je ztvárněno trojím opakováním zkoušek, jejichž splněním spěje děj ke šťastnému konci, motiv čísla tři tedy určuje vnitřní kompozici příběhu. Motiv chudoby je zde podobně jako v rytířské epice spojen se zkouškou charakteru, chudoba a neurozený původ jsou záminkou k prověření manželské stálosti a víry v Boha: „...chtěl markrabě Valterus slibu své věrné manželky zkusiti. Zavolav ji tedy do komory, takto promluvil k ní: Má milá Kryzeldo (...) Zdát se jim [pánům a zemanům] protivno poddánu býti sedlské ženě; protož chtějí sobě jich lásky zachovati, musím s tím dítětem učiniti, ne což mně libo jest, ale což jiným. Však bez tvého vědomí nechci toho učiniti. Protož přetřp to mile a nebudiž tobě to těžko, co já s tímto dítětem učiním; věžiž, že jsi mi tak byla slíbila, když jsem tě nejprve za manželku svou volil a pojímal. Slyševši ta slova Kryzelda, ani se zamoutila, ani kterého hnutí ukázala, nýbrž dí k němu: „Pane milý, vy jste pán můj a já i tato dcerka vaše jsme, z vašich věcí učíňte, což ráčíte. Což se koli vám líbí, toť se i mně líbiti má; neboť sem to na svém srdci tak utvrdila, že nic nežádám míti a nic neobávám se ztratiti, nežli vás.““¹⁹

Úvodní stránka příběhu o Krizeldě, vydání z roku 1818. (Muzeum v Ivančicích)

15 Viz KNM sign. 68 f 00209, *Národní muzeum – Staré tisky* [on-line]. [cit. 11. 5. 2022]. Dostupné z: <https://stt.opac.nm.cz/records/118aada3-495e-48ff-a373-80ed2c08939b>; Za upozornění na existenci tohoto exempláře děkuji Mgr. Miroslavě Šudomové.

16 Na několika prvních stranách jsou v závorce uvedeny také starší jazykové varianty, poté se již vydání řídí dobovým jazykovým územím, např. „To se jiným zemanům (óm) nelíbilo; a když jsou dlouhou (dluhú) chvíli o tom tajně mezi sebou (sebu) rozmlouvali, jednu chvíli sebravše se všickni, šli (jděchu) k němu.“ Sbírká Muzea v Ivančicích, podsbírka Historická knihovna, *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna vznešené ctnosti též slušná kruté nepravosti pomsta*, inv. č. V/13, s. 3 (nepaginováno).

17 Ibid., s. 3 (nepaginováno).

18 KOLÁR, Jaroslav. K počátkům české renesanční prózy. In: KOLÁR, Jaroslav a JIROUŠKOVÁ, Lenka. *Návraty bez konce: Studie k starší české literatuře*. Brno: Atlantis, 1999, s. 126.

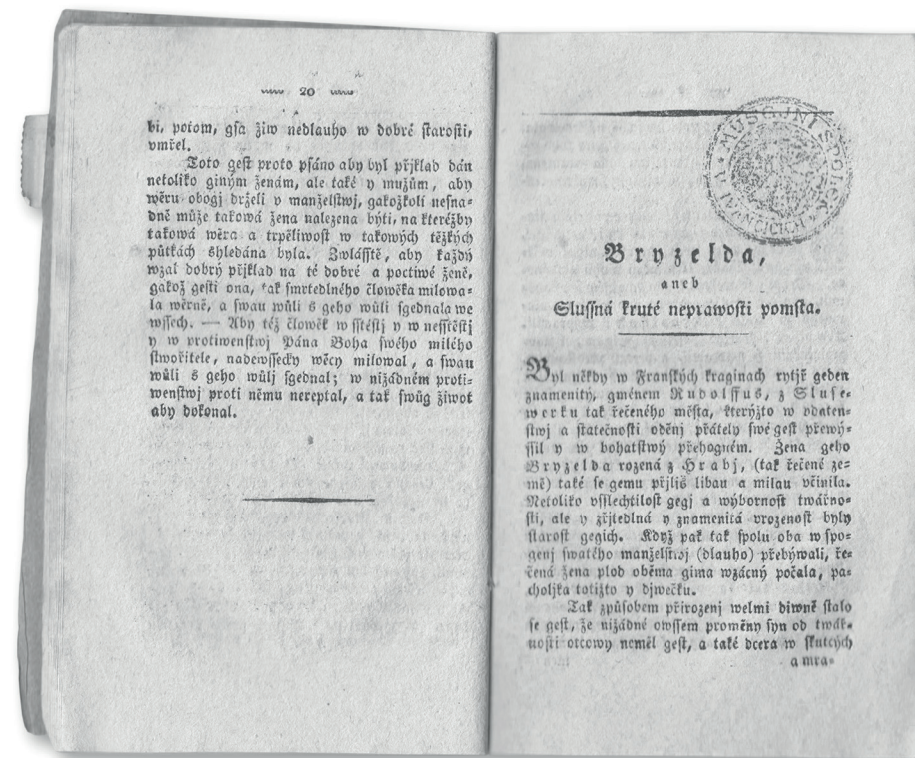
19 *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 9–10.

Postava Griseldy v literatuře představuje typ oddané a věrné manželky, která trpělivě snáší všechna příkoří od svého manžela. Ztělesňuje všechny ctnosti, které byly od ženy církevními autoritami vyžadovány a společností očekávány, tedy zbožnost, mravnost a poslušnost.²⁰ Vyznění příběhu jako vzoru hodného následování akcentuje závěr, který ukotvením v křesťanské morálce přenáší důraz z funkce zábavné na funkci poučnou: „Toto jest proto psáno, aby byl příklad dán netoliko jiným ženám, ale také i mužům, aby věru obojí drželi v manželství, jakožkoli nesnadně může taková žena nalezena býti, na kteréž by taková věra a trpělivost v takových těžkých půtkách shledána byla. Zvláště, aby každý vzal dobrý příklad na té dobré a poctivé ženě, jakož jesti ona tak smrtelného člověka milovala věrně a svou vůli s jeho vůlí sjednala ve všech. – Aby též člověk v štěstí i v neštěstí i v protivenství Pána Boha svého milého stvořitele nadevšecky věci miloval a svou vůli s jeho vůlí sjednal; v nižádném protivenství proti němu nereptal, a tak svůj život aby dokonal.“²¹

BRYZELDA ANEB SLUŠNÁ KRUTÉ NEPRAVOSTI POMSTA

Příběh vypráví o rytíři Rudolfovi a jeho ženě Brizeldě, která onemocněla malomocenstvím. Rudolf neuposlechne rady přátel, aby se s ní rozvedl, prodá svůj majetek a s celou rodinou odejde ze země. Po čase přijedou do portugalského království, kde probíhá válka s pohanskými králi, a Rudolf vstoupí do služeb ovdovělé královny. Utká se v soubojích s pohanskými protivníky, jednoho z králů zabije a portugalské království se stává vítězem války. Poté se dozví o studánce s kouzelnou vodou, která jeho ženu může vyléčit. Podstoupí se svou družinou všechny nástrahy a Brizelda se uzdraví. Její krása svede starého měšťana ke kuplířství – navrhne Brizeldě, aby opustila manžela a stala se ženou bohatého krále. Ta s návrhem souhlasí a společně s dětmi Rudolfa tajně opustí. Rudolf se ji vydá hledat v převleku za kupce a je poznán vlastním synem. Vychází najevo, že Brizelda žije s bratrem zavražděného pohanského krále a dostane svolení rozhodnout o osudu svého manžela. Odsoudí Rudolfa k smrti a krutě jej mučí – připoutaný ke sloupu je pálen žhavými uhlíky a je nucen přihlížet smilstvu své ženy. Rudolf je vysvobozen svým synem, Brizeldu, svou dceru a krále za trest zavraždí. Během útěku z pohanského království bojuje s pronásledovateli, jeho putování končí návratem k portugalské královně a smrtí.

Příběh zpracovává v literatuře rozšířený motiv nevěrné ženy a hlavní ženská postava je nositelkou středověkých představ o záporných vlastnostech žen, které

Brizelda aneb Slušná kruté nepravosti pomsta, 1818. (Muzeum v Ivančicích)

jsou vnímány jako slabé, nestálé a náchylné k hříchu.²² Podrobně se dosud textem zabýval pouze Jiří Polívka, a to ve vztahu k předpokládanému inspiračnímu zdroji. Příběh o Brizeldě analyzuje jako pendant ke Griseldě vystavený na paralelách – manželský pár, dvě děti, téma věrnosti, rady přátel, kteří jednoho z manželů navádějí k rozvodu, symbolický význam čísla tři. Vedle kompozičních a dějových podobností obou textů se však zaměřil především na tematicky příbuzné pověsti o zlých, nevěrných ženách a zkoumal jejich výskyt v evropských, zvláště slovan-ských, literaturách a jejich kořeny v literatuře indické.²³ Předchozí pasáže o válce a výpravě končící uzdravením Brizeldy pomíjí, proto se na ně zaměříme podrobněji.

22 LENDEROVÁ, pozn. 20, s. 172; Podrobněji k formování negativního pohledu na ženy ve středověku viz KOPIČKOVÁ, Božena. Žena evropského středověku v zajetí své doby. In: LENDEROVÁ, Milena, ed. *Eva nejen v ráji*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002, s. 13–44.

23 POLÍVKA, pozn. 5, s. 25–45.

20 LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 172.

21 *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 20.

Motiv putování, jeden z nejméně frekventovaných kompozičních principů středověké zábavné prózy,²⁴ vytváří hlavnímu hrdinovi situace, v nichž může prokázat své rytířské ctnosti. Líčení válečných střetů, rytířských turnajů, v nichž vítězí proti přesile, cesta ke kouzelné studánce i hledání Brizeldy v převleku za kupce tvoří zábavnou rovinu příběhu. Rudolfova dobrodružství jsou však pevně zakotvena v křesťanských hodnotách, které hlavní hrdina svým konáním brání. Víra v Boží řád mu nedovoluje opustit nemocnou manželku, pomáhá při boji s pohanskými králi i při putování lesem a souboji s nejrůznějšími netvory.

Vyprávění navazuje na tradici středověkého rytířského románu nejen po formální stránce, ale také konkrétními odkazy k dalším dílům s rytířskou tematikou. Rudolfův kůň je přirovnáván ke koni Alexandra Velikého Bucelfalovi a koni Hektora Galateovi.²⁵ Aluze na hrdinu trojské války odhaluje jednu z mnoha vazeb ke čtenářsky oblíbené *Kronice Trojanské*. Z tohoto textu převzal autor českého překladu desátou kapitolu, která v latinském rukopise chybí, a jak upozornil Milan Kopecký, jméno hlavní hrdinky nevzniklo pouze záměnou souhlásky ve jméně Griselda, ale odkazuje k typově příbuzné hrdince *Kroniky Trojanské* Briseidě.²⁶

Příběh je tedy vystavěn na dobrodružstvích, která postupně zažívá rytíř Rudolf. Jakou roli však v příběhu hraje Brizelda? V úvodu jsou oba manželé charakterizováni jako dvojice splňující ideál rytíře a jeho paní: Rudolf ze Služeverku, rytíř z francké říše, „kterýžto v udatenství a statečnosti odění přátely své jest převýšil

i v bohatství přehojném“ a Brizelda, rozená z Hrábí, „také se jemu příliš libou a milou učinila. Netoliko ušlechtilost její a výbornost tvářnosti, ale i zřetelná i znamenitá urozenost byly starost jejich.“²⁷ Šlechtický původ hlavních hrdinů a výjimečné kladné vlastnosti, jichž jsou nositeli, odpovídají středověké poetice rytířské epiky: Rytíři vynikají zbožností, šlechtetností, smyslem pro ochranu slabších, udatností, rozvážností, ženy, kterým rytíř slouží, jsou krásné, jemné, věrné a pokorné.²⁸ Náhlé postižení Brizeldy právě malomocenstvím mohl středověký čtenář interpretovat také jako trest, stigma, které upozorňuje na skrytý hřích rodičů²⁹ a předznamenává její budoucí selhání: „... ránou těžkou byla [Bryzelda] poražena a z dopuštění Božího ohavností malomocenství jest zmazána.“³⁰ Z hlediska vnitřní výstavby textu se tato situace stává hybatelem děje a pro Rudolfa představuje první rytířskou zkoušku a impuls k cestě do ciziny.

Od svého onemocnění až do zázračného uzdravení se Brizelda jeví jako žena svému muži oddaná: „... vidím milost mezi vámi a manželkou vaší Bryzeldou, velmi velikou“,³¹ její postava je ve vyprávění upozaděna. Tento způsob ztvárnění ženských postav odpovídá starší etapě vývoje rytířského eposu – do děje vstupovaly ženy jen okrajově a vlastní osud hrdiny byl určován především povinnostmi služby panovníkovi, v tomto případě portugalské královně, a křesťanství.³² Zvrat nastává v okamžiku, kdy Brizelda podlehně pokusem.³³ V této části příběhu již jedná samostatně – tajně s dětmi uteče od Rudolfa, stane se ženou pohanského krále, promýšlí důsledky svého útěku, iniciuje zatčení Rudolfa a jeho mučení. Není pouze objektem vyprávění, ale jsou ztvárněny její myšlenkové pochody a promluvy: „Bryzelda smělost a statečnost manžela svého znajíc, na své mysli pilně si všeho rozbírala. (...) Umínila tedy, že o smrt jeho horlivě pracovati bude, a přivolavši krále, jej takto na to namlouvala: ‚Nejmilejší králi a pane můj milý, jaké ráčíš dáti odplaty tomu, kdož tvrdého a úhlavního nepřítele snažiti se bude v tvou moc dáti? Zvláště takového, který bratra tvého ukrutně mečem zahubil, s světa shladil a tebe i s vojskem

24 KOLÁR, Jaroslav a NEDVĚDOVÁ, Milada, ed. *Próza českého středověku*. Praha: Odeon 1983, s. 17.

25 „I měl jest Rudolf kůň nějaký zróstu velmi pěkného, výborných velmi a silných údův, kterýžto pro svou sílu mohl býti druhý Bucefalus tak řečený, na kterémžto Alexander bojoval, anebo kůň Hektora velikého Galatras.“ *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 25.

26 Jméno Briseis (Briseida, Briseovna apod.) se nachází v literatuře antické, v české literatuře v *Trojanské kronice* – Briseida je dcerou trojského biskupa Kalchase, který zradil Trojany a přidal se na řeckou stranu. Briseida, poté co byla z Troje propuštěna za svým otcem, zradila svého milence Troila a zamilovala se do Řeka Diomeda. Kopecký také dokázal, že 10. kapitola byla převzata z *Kroniky Trojanské*. KOPECKÝ, Milan. O vztahu mezi *Trojanskou kronikou* a historií o Bryzeldě. In: KOPECKÝ, Milan a FUKAL, Rudolf, ed. *Rodné zemi: sborník prací k 70. výročí trvání Musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy doc. dr. Aloise Gregora*. Brno: Musejní spolek, 1958, s. 372–373; Srov. „Briseida, dcera Kalkasova, byla jest veliké krásy a slušnosti, středně postavy, ani vysoká, ani nízká, ani tlustá, ani churavá, mléčné bělosti a ruožené črvenosti, rusých vlasův, než srostlých obočí; a že bieše ta srostlost hustá vlasy, činieše na ní nelepšost; krásné výmluvnosti, milostivá, ochotná, frejová a v tom nestálá. (...) A v tom od nie odšedše, mnoho daruov jí poslachu. Ještě ten den nebieše přišel k hodině nešporní a již Briseida svú vuoli změni i dávné úmysly srdce svého, nebo se jí zdáše již lépe přebývati s Řeky, nežli jest přebývala až do té chvíle mezi Trojanskými. Již poče ušlechtilého Troila vrúcie láska vlažněti na její mysli. A tak v krátké chvíli poče ke všem se měniti, nebo darové ukrocuji bohy a převracuji úmysly lidské a zvláště ženské, počavadž to jest toho pohlavie zvláštnost vlastnie, že jich úmysl vrtký na obrtli sedí.“ DANĚLKA, Jiří. ed. *Kronika Trojanská*. Praha: Československý spisovatel, 1951, s. 93, 174.

27 *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 21.

28 HURTAJOVÁ, Zuzana. Rytierstvo a žena v stredovekej európskej rytierskej poviedke v ľudovom čítaní na Slovensku. In: *Žena v české a slovenské literatuře*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2006, s. 7–10.

29 LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Praha: Argo, s. 114–115.

30 *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 22.

31 *Ibid.*, s. 33.

32 PETRŮ, Eduard a MAREČKOVÁ, Dagmar, ed. *Rytířské srdce majice: česká rytířská epika 14. století*. Praha: Odeon, 1984, s. 7.

33 „... časové vaší budou veselí, a cožkolvěk pěkného neb libého úmysl váš požádá, všecko bude míti. (...) malá panstvíčka, jichž jste prve paní byla, nyní za veliké království vyměníte (...) Ale Bryzelda tu všechnu mrákotu stydlivosti od sebe odvrhše, což sobě na mysli myslila, vzdechla, a takto jest mluvila, řkouci: ‚Jestliže to učiniti chceš, což pravíš, učiním, k čemu mě nabízíš.‘“ *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 38.

s pole zahnal?³⁴ Tato proměna charakteru hlavní postavy je v rámci rytířské epiky nečekaná a v kontextu tohoto žánru neústrojná, neboť Brizelda přestává být nositelkou kladných vlastností a stává se ztělesněním středověkých mizogynských představ o ženě.

Od Brizeldiny zrahy se také mění způsob vyprávění – text nabývá charakteru exempla s tématem potrestání nevěrné ženy a jeho výchovný aspekt zesilují vstupy vypravěče, který se dosud nezviditelňoval. Jeho promluvy jednak zpomalují vyprávění a vytvářejí dějové napětí, jednak plní funkci moralistní: „Ó přenevěrná manželko! neřádná, falší podušilá nešlechtená ženo, budiž na věky hanebně zlořečená! (...) Což jest toto tehdy ta odměna, jenž jemu za tak mnoho dobrodiní navracuješ? Nebo kterak stydlivost odvrhši, všecky z přísahy své zrušiti směla, že nevděčností jsouci poškvrněná, svého věrného zklamalas manžela, jenž tvé stálosti a víře úplně se dověřil?“³⁵

Na tuto emotivní pasáž navazuje promluva vypravěče k Rudolfovi, v křižovnickém rukopise jí odpovídá desátá kapitola, v níž zaznívá výčet negativních vlastností přisuzovaných ženám: nestálost, falešnost, smyslnost a z ní plynoucí nevěrnost, lstivost. Brizeldin případ je jejich potvrzením: „Tak tedy, milý Rudolfe, tvá mladost připudila tě zblouditi v ukrutnost, proto žes ženským pochlebenstvím a pláčům věřil a ochotnostem lstivým. (...) Protož což jest to, jenž by praveno bylo o ustavičnosti žen? jejichž pokolení to vlastenství v sobě má, aby brzkou křehkostí jich úmyslové rozpuštění, byli zvěčněni. I jistě nepodobno jest člověku jich lstivosti a lehké proměny vypsati moci, poněvadž více muž pověděno býti, jsou jich vrtký úmyslové nešlechtení a zlostní; jakož toho důvod na této ženě zjevně máme. (...) Tuto uslyšíme pokutu o její zlosti, pošlou z prozrušení slibu jejího a z pohrdnutí jednáním Božím. Mizerná smrt byla spravedlivou nešlechtností odměnou.“³⁶

Závěrečná část, která v křižovnickém rukopisu odpovídá čtrnácté kapitole, je v tisku z roku 1818 oproti předloze zkrácena o poslední větu: „Dokonala se jest věc velmi pěkná a užitečná každému, kdož chce číst o Rudolfovi rytíři a o Bryzelidě ženě jeho nešlechtné, kteráž jemu mnoho zlého činila a kterak jím pán Bůh nad ním pomstil.“³⁷ Tím došlo k přenesení důrazu z nábožensko-výchovné roviny k zábavné, neboť pointa uzavírá Rudolfova rytířská dobrodružství návratem k portugalské královně a splněním otcovských povinností: „... ve zdraví se navrátil; ježž králova s poctivostí velikou přivítala. Tu pak některé časy bydlel Rudolf, syna svého Pána Boha se znáti a jeho příkázání ostříhati učil. A pak se roznemoha nemocí těžkou umřel.“³⁸

GRISELDA VS. BRIZELDA

Na začátku 19. století, v době vydání *Kryzeldy a Bryzeldy*... tiskem, byly křesťanské hodnoty, které hlavní postavy těchto povídek reprezentují, stále platné. Boccacciova Griselda se od svého vstupu do české literatury v 15. století stala oblíbenou hrdinkou zábavné literatury, později knížek lidového čtení a spolu s dalšími příběhy o nevině trpících manželkách Meluzině, Jenověře či Lukrécii si po staletí udržela zájem čtenářů. I přes absenci kouzelných prvků nabízelo vyprávění dostatek napětí a dějových zvratů, atraktivních detailů, např. líčení bohatství, kterým Valter Krizeldu zahrnul, a také šťastný konec. Hlavní ženská postava představovala vzor křesťanské trpělivosti a pokory, který bylo možno následovat nebo k němu přinejmenším vzhlížet, a její jednání bylo srozumitelně motivováno snahou dostat manželskému slibu. Nevelký rozsah bez dějových odboček umožňoval předávání příběhu také ústně a jeho zakotvení v lidovém vypravěčství.

Pandán k příběhu manželské věrnosti je založen na protikladu hlavních hrdinek. Neznámý autor zpracoval téma způsobem odpovídajícím starší domácí tradici – literárním ztvárněním navázal na linii rytířských dobrodružných příběhů, pro něž byly charakteristické také nadpřirozené prvky,³⁹ současně však ustálené schéma porušil. Zápletka většiny středověkých rytířských románů byla vystavěna na falešném obvinění z nevěry, jehož neopodstatněnost vychází najevo v závěru vyprávění.⁴⁰ V případě antihrdinky Brizeldy se však jedná o nevěru dokonanou a potrestanou, takže zábavné vyprávění v závěrečné části plní funkci exempla s odstrašujícím poselstvím. Pravidla středověkého žánru jsou porušena i v rovině postav. V průběhu vyprávění se překvapivě mění charakteristika hlavní ženské postavy – z typu věrné a oddané ženy v nositelku všech negativních vlastností přisuzovaných ženám, což se vymyká požadavku na jasné rozdělení kladných a záporných postav. Zda další opisy středověkého rukopisu nevznikly, či jen dosud nebyly objeveny nelze s jistotou říci, Brizelda však větší oblibu zřejmě nezískala ani jako knížka lidového čtení. Staronový příběh o Brizeldě, který se tiskaři Vetterlovi rozhodli v roce 1818 vydat společně s osvědčenou Krizeldou, sice tematicky patřil k rovněž oblíbeným rytířským příběhům, ale oproti dobrodružstvím Štilfrída a Bruncvíka či Magelony s rytířem Petrem nenabízel tolik pohádkových prvků a zřejmě ani silný, zapamatovatelný příběh.

Téma nevěry se v české renesanční literatuře objevilo v překladech Boccacciových novel, facetiích i v domácích pokusech o příběhy s milostnou, resp. erotickou tematikou. Světská témata v zábavné literatuře na přelomu 15. a 16. století však

34 Ibid., s. 42–43.

35 Ibid., s. 38–39.

36 Ibid., s. 39–40. Srov. DAŇHELKA, pozn. 26, s. 171–172.

37 POLÍVKA, pozn. 5, s. 93.

38 *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna...*, pozn. 16, s. 48.

39 KOLÁR, pozn. 18, s. 126.

40 HURTAJOVÁ, pozn. 28, s. 11.

Dvě kroniky: První o poctivé a trpělivé paní Kryzeldě..., titulní list vydání z Litomyšle, cca 1801–1820. (Moravská zemská knihovna)

postrádala náboženský prvek a snaha českých humanistů obhájit tato díla narážela na hodnotovou hranici vymezenou církví. V české literatuře, v níž dlouhodobě převládala spíše tendence ke zdůrazňování didaktické a výchovné funkce, se proto tato tvorba dále nerozvíjela. Ztvárnění témat, která byla vnímána jako nežádoucí, bylo v literatuře možné jen ve vztahu k těmto křesťanským hodnotám, nejčastěji ve funkci parabol nebo exempel.⁴¹ Ukotvení literární tvorby v křesťanském hodnotovém systému se také stalo jedním z předpokladů trvalé čtenářské obliby i u příběhů s pohádkovými či exotickými prvky. Zobrazení nevěrné ženy bez moralizujícího apelu se tedy v české zábavné literatuře neujalo, tematizace odvrácené tváře ženy však zůstala součástí jiných žánrů výchovně-náboženského zaměření. Z tohoto pohledu lze příběh o Brizeldě vnímat také jako součástí obecnější tendence v dějinách české literatury.

PRAMENY A LITERATURA

Muzeum Brněnska – Muzeum v Ivančicích, Sběrka Muzea v Ivančicích:

podsbírka Historická knihovna, *Kryzelda a Bryzelda aneb pravá odměna vznešené ctnosti též slušná kruté nepravosti pomsta*. Vybráno z rukopisu starožitného, skorem tři sta a padesát let uctivě chovaného v kněhovně řádu kříže s červenou hvězdou. Praha: k dostání u J. F. Fetterla z Wildenbrunu, v arcibiskupské impresi v semináriu, 1818. inv. č. V/13.

Kratochvílná kronika o trpělivé Krizeldě: kterážto ačkoliv z chudého rodu pocházela, však ale v kráse, ctnostech a trpělivosti mnohé převýšila. Litomyšl: Tiskem a nákladem Josefy Bergrové, [post 1852].

Dvě kroniky: První o poctivé a trpělivé paní Kryzeldě, která mnoho protivenství v svém manželství od svého manžela snášela. Druhá o paní Lukrecii, jež pro svou poctivost sama se zamordovala. Litomyšl: [Václav Vojtěch Tureček], [1801–1820?].

Příkladná kronika o velmi trpělivé paní Krizeldě. Skalce: písmem F. X. Škarnicla synů, 1852.

41 KOLÁŘ, Jaroslav. Trojí obhajoba milostné tematiky v literatuře u českých humanistů. In: KOLÁŘ, Jaroslav. *Sondy: marginálie k historickému myšlení o české literatuře*. Brno: Atlantis, 2007, s. 39.

DAŇHELKA, Jiří. ed. *Kronika Trojanská*. Praha: Československý spisovatel, 1951.

FIALA, Jiří, SOBOTKOVÁ, Marie a ŠPIČKA, Jiří. Olomoucká Griselda. K 700. výročí narození italského básníka a novelisty Giovanniho Boccaccia (1313–1375). *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*. Olomouc: Vlastivědné muzeum v Olomouci, 2013, č. 306, s. 55–74. ISSN 1212-1134.

FORST, Vladimír, OPELÍK, Jiří a MERHAUT, Luboš, ed. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Sv. 4/II. Praha: Academia, 2008, s. 1319–1321. ISBN 80-200-0468-8.

HAVRÁNEK, Bohuslav, DAŇHELKA, Jiří, HRABÁK, Josef. *Výbor z české literatury doby husitské*, Sv. 2. Praha: Československá akademie věd, 1964.

HURTAJOVÁ, Zuzana. Rytierstvo a žena v stredovekej európskej rytierskej poviedke v ľudovom čítaní na Slovensku. In: *Žena v české a slovenské literatuře: sborník z literárněvědné konference konané v Opavě 14. a 15. září 2004*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2006, s. 7–13. ISBN 80-7248-380-3.

HURTAJOVÁ, Zuzana, ed. *Utešené, zábavné, ale i příkladné rytierské príbehy*. Bratislava: Tatran, 1980.

KOLÁR, Jaroslav. K počátkům české renesanční prózy. In: KOLÁR, Jaroslav a JIROUŠKOVÁ, Lenka. *Návraty bez konce: Studie k starší české literatuře*. Brno: Atlantis, 1999, s. 119–144. ISBN 80-7108-190-6.

KOLÁR, Jaroslav, ed. *Tři knížky lidového čtení*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. ISBN 80-7106-377-0.

KOLÁR, Jaroslav a NEDVĚDOVÁ, Milada, ed. *Próza českého středověku*. Praha: Odeon, 1983.

KOLÁR, Jaroslav. *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.

KOLÁR, Jaroslav. Trojí obhajoba milostné tematiky v literatuře u českých humanistů. In: KOLÁR, Jaroslav. *Sondy: marginálie k historickému myšlení o české literatuře*. Brno: Atlantis, 2007, s. 37–43. ISBN 978-80-7108-293-4.

KOPECKÝ, Milan. O vztahu mezi Trojanskou kronikou a historií o Bryzeldě. In: KOPECKÝ, Milan a FUKAL, Rudolf, ed. *Rodné zemi: sborník prací k 70. výročí trvání Musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy doc. dr. Aloise Gregora*. Brno: Musejní spolek, 1958, s. 371–376.

KOPIČKOVÁ, Božena. Žena evropského středověku v zasetí své doby. In: LENDEROVÁ, Milena ed. *Eva nejen v ráji*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002, s. 13–44. ISBN 80-246-0375-6.

LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Praha: Argo, 1998. ISBN 80-7203-074-4.

LENEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009. ISBN 978-80-7106-988-1.

Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 13. [Praha]: Argo/Paseka, 1998, s. 678.

MIŠIANIK, Ján. *Bibliografia slovenského písomníctva do konca 19. stor.* Bratislava, 1946.

PETRŮ, Eduard a MAREČKOVÁ, Dagmar, ed. *Rytířské srdce majíce: česká rytířská epika 14. století*. Praha: Odeon, 1984.

PETRŮ, Eduard. Specifičnost rytířské epiky ve slovanských literaturách. In: PETRŮ, Eduard. *Vzdálené hlasy: studie o starší české literatuře*. Olomouc: Votobia, 1996. ISBN 80-7198-162-1.

POLÍVKA, Jiří. *Dvě povídky v české literatuře XV. století*. Praha, 1889.

PRAŽÁK, Jiří. *Katalog rukopisů křižovnické knihovny nyní deponovaných ve Státní knihovně ČSR*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1980.

RIZNER, Ludovít Vladimír. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konce r. 1900: s pripojenou bibliografiou archeologickou, historickou, miestopisnou a prírodovedeckou*. Díl 2. Martin: Matica slovenská, 1968–1972, s. 475.

SLANAŘ, Otakar. K otázce topiky ve středověké rytířské epice. In: *Dvory a rezidence ve středověku*. Praha, 2006, s. 273–286. ISBN 80-7286-095-X.

VÁCLAVEK, Bedřich. *Historie utěšené a kratochvilné, člověku všelikého věku i stavu k čtení velmi užitečné: Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*. Praha: Svoboda, 1950.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, s. 890–891. ISBN 80-7277-312-7.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

Národní muzeum – Staré tisky [on-line]. [cit. 11. 5. 2022]. Dostupné z: <https://stt.opac.nm.cz/records/118aada3-495e-48ff-a373-80ed2c08939b>

Österreichische Nationalbibliothek Wien [on-line]. [cit. 28. 3. 2022]. Dostupné z https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3120768&order=1&view=SINGLE

Österreichische Nationalbibliothek Wien [on-line]. [cit. 1. 6. 2022]. Dostupné z http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ183408307

KLÍČOVÁ SLOVA: Griselda, Krizelda, Brizelda, novela, rytířská epika, knížky lidového čtení, J. F. Vetterl

ZUSAMMENFASSUNG

Krizelda und Brizelda. Zwei Gesichter der Frau in der tschechischen Unterhaltungsliteratur

In der Prager Druckerei der Familie Vetterl von Wildenbrunn wurden im Jahr 1818 zwei Geschichten mit dem Titel „Kryzelda und Bryzelda, oder der rechte Lohn für vornehmene Tugend und die anständige Rache für grausames Unrecht“ abgedruckt. Diese zwei Erzählungen waren bereits in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in einem Manuskript niedergeschrieben worden, das in der Bibliothek des Ordens der Kreuzherren mit dem Roten Stern aufbewahrt wurde, in Druckform wurden sie jedoch nur einmal gemeinsam herausgegeben. Eines der erhalten gebliebenen Exemplare dieses Drucks befindet sich in der Sammlung des Museums in Ivančice. Wir beschäftigen uns mit der Frage, in welchem gegenseitigen Verhältnis beide Geschichten zueinander stehen und welche Tatsachen Einfluss auf ihren Anklang bei der Leserschaft gehabt haben könnten. Krizelda wurde zu einer beliebten Heldin der volkstümlichen Literatur, ihr Gegenpart, die Antiheldin Brizelda, hingegen nicht. Diese Geschichte stellt aus literarisch-historischer Sicht hingegen ein konkretes Beispiel dar, wie die zeitgenössische tschechische Literatur auf neue Motive reagierte, die ihr durch Übersetzungen aus einem anderen kulturellen Umfeld zugetragen wurden.